

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Οι διονυσιακές γιορτές στην Αθήνα και η χρηματοδότηση των κωμικών παραστάσεων

Ανδρονίκη Μακρή

Ο θεσμός των λειτουργιών στην αρχαία Αθήνα ήταν ένα σύστημα βάσει του οποίου οι πλούσιοι Αθηναίοι αναλάμβαναν τη χρηματοδότηση των ιδιαίτερων αναγκών της κοινότητας. Υπήρχαν δύο είδη λειτουργιών, οι στρατιωτικές και οι εορταστικές. Η κύρια στρατιωτική λειτουργία ήταν η τριηραρχία, στην οποία ένας πλούσιος χρηματοδότης (ο τριήραρχος) εξόπλιζε και διοικούσε μια τριήρη για έναν χρόνο· η κύρια εορταστική λειτουργία ήταν η χορηγία (πλ. χορηγίαι), στο πλαίσιο της οποίας ένας πλούσιος χρηματοδότης (χορηγός, πλ. χορηγοί) αναλάμβανε έναν διθυραμβικό, τραγικό ή κωμικό χορό που θα συμμετείχε σε παράσταση σε κάποια δημόσια γιορτή. Εφόσον οι παραστάσεις πραγματοποιούνταν σε αγωνιστικό πλαίσιο, η χορηγία χαρακτηριζόταν επίσης ως «αγωνιστική λειτουργία». Αυτό το κεφάλαιο ασχολείται με το τελευταίο είδος λειτουργίας, τη χορηγία. Αρχικά γίνονται κάποιες σύντομες παρατηρήσεις για την ιδεολογική βάση αυτού του θεσμού, και ακολούθως θα ασχοληθούμε με τη χορηγία για κωμωδίες που ανέβηκαν στους δραματικούς αγώνες στις δυο κύριες γιορτές της Αθήνας, τα Έν Άστει (ή Μεγάλα) Διονύσια και τα Λήναια, αμφότερα προς τιμήν του θεού Διονύσου. Έπειτα, η μελέτη μας θα στραφεί στα καθήκοντα και τις ευθύνες του χορηγού, και στη συνέχεια, στα μνημεία που αφιέρωνε όταν κέρδιζε στους δραματικούς αγώνες. Οι θεατρικές παραστάσεις, φυσικά, δεν ήταν εκδηλώσεις που χορηγούνταν μόνο σε κεντρικό επίπεδο της πόλης· και οι δήμοι είχαν τα δικά τους τοπικά θέατρα και γιορτές και ένα επόμενο τμήμα αυτού του κεφαλαίου είναι αφιερωμένο στην κωμωδία στα Κατ' Αγρούς Διονύσια στους δήμους της Αττικής. Το τέλος του θεσμού της χορηγίας τα τελευταία χρόνια του 4ου αι. π.Χ. αποτελεί ένα ιδιαίτερα κατάλληλο –και αμφιλεγόμενο– θέμα για το κλείσιμο αυτού του κεφαλαίου.

Οι ιδεολογικές βάσεις του θεσμού της χορηγίας

Ο θεσμός της χορηγίας εγείρει ερωτήματα αναφορικά με τις ιδεολογικές της βάσεις: ήταν, π.χ., άραγε στην ουσία του ένας δημοκρατικός ή ένας αριστοκρατικός θεσμός; Από μία άποψη, ο θεσμός των λειτουργιών αποτελεί παράδειγμα των θεμελιωδών χαρακτηριστικών της αναπτυσσόμενης αθηναϊκής δημοκρατίας. Σε πρακτικό επίπεδο, ο θεσμός δείχνει την επέκταση του κρατικού ελέγχου στον οικονομικό, θρησκευτικό και στρατιωτικό τομέα που ήταν ζωτικής σημασίας για την εδραίωση της δημοκρατίας. Το σύστημα των λειτουργιών αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος του μηχανισμού που ρύθμιζε τις δημόσιες σχέσεις της πόλης· η οργάνωση και η λειτουργία του βασιζόνταν στην ταξική αναδιάρθρωση του Κλεισθένη που αποτελούσε το θεμέλιο του δημοκρατικού συστήματος. Σε ιδεολογικό επίπεδο, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ο θεσμός των λειτουργιών στηρίχθηκε στη μη αριστοκρατική αρχή της συνεργασίας που επέβαλλε όχι μόνο την ηθική αλλά και τη νομική υποχρέωση στους προνομιούχους πολίτες να συμβάλλουν στο κοινό καλό (βλ. τη φράση *τὰ προσταττόμενα*, οι «κρατικές εντολές», φράση που τυπικά χρησιμοποιείται για την αναφορά στις λειτουργίες στους ρήτορες, Ισαίος 4.27· 7.36· Λυσίας 7.30–1· 16.171· 18.18· 21.23· Δημ. 38.26· 47.48). Επομένως, δίνοντας έμφαση σε μια εσωτερική σχέση μεταξύ των λειτουργιών και της δημοκρατίας, θα έλεγε κανείς –σωστά, νομίζω– ότι ο θεσμός των λειτουργιών είναι πιθανότερο να αναδύθηκε από το δημοκρατικό καθεστώς, και έτσι η εισαγωγή του ίσως χρονολογείται λίγο μετά τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη (508 π.Χ.).

Από την άλλη, οι λειτουργίες μπορούν επίσης να θεωρηθούν μια θεσμοθετημένη εκδοχή της αριστοκρατικής γενναιοδωρίας, αντιπροσωπεύοντας έτσι

την αναβίωση του αριστοκρατικού παρελθόντος, εφόσον η εκτέλεση λειτουργιών ήταν επίδειξη πλούτου και πηγή κύρους που ίσως οδηγούσε σε εξέχουσες θέσεις στην κοινωνία. Προς υποστήριξη αυτής της άποψης μπορεί κανείς να επικαλεστεί το πρωτοποριακό έργο του J.K. Davies (1971) που δείχνει ότι οι Αθηναίοι που είναι γνωστό ότι εκτελούσαν λειτουργίες στην αρχαία Αθήνα ήταν οι ίδιοι που αποτελούσαν την κυρίαρχη τάξη ως προς τη δημόσια διοίκηση και την πολιτική ισχύ.

Αναφορικά με τη φύση του θεσμού της *χορηγίας*, μπορούμε να πούμε τα εξής:

1. Υπό δημοκρατικό καθεστώς διακρίνεται ένας υψηλός βαθμός οργάνωσης στις δημόσιες σχέσεις της πόλης των Αθηνών· συγκεκριμένα θρησκευτικά και διοικητικά έργα αναθέτονταν ακριβώς σε κρατικές αρχές ή πολίτες για να τα φέρουν εις πέρας, ενώ τηρούνταν αρχεία πληρωμών και εκπληρωμένων καθηκόντων (Rhodes 2012, 57–77· Scafuro 2010 και Scafuro 2013, Sinclair 1988, Stockton 1990). Ο θεσμός της *χορηγίας* αντανακλά τον ίδιο βαθμό οργάνωσης.
2. Από οικονομική άποψη ήταν σημαντικό ότι η χρηματοδότηση γιορτών μέσω των λειτουργιών λειτουργούσε ως κανονική πηγή εισοδήματος για το κράτος υπό την έννοια ότι έξοδα, τα οποία θα βάρυναν το κράτος, μετακυλιόνταν σε πλούσιους ιδιώτες. Παρόλο που οι Αθηναίοι δεν είχαν επίσημο προϋπολογισμό έως τουλάχιστον τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. (Rhodes 2006, 263 = Rhodes 2010, 299), είχαν μια εικόνα για τα πιθανά έξοδα και έσοδά τους και το σύστημα των λειτουργιών ήταν ένας βασικός μηχανισμός που αποσκοπούσε στη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ των δύο.
3. Σε ιδεολογικό επίπεδο, τόσο η σύλληψη όσο και η εκτέλεση του συστήματος των λειτουργιών διέπονταν από δημοκρατικές αξίες και ιδανικά: αποτελούσε έναν μηχανισμό για τη «φορολόγηση» της εύπορης τάξης· εξασφάλιζε ότι οι πόροι τους θα χρησιμοποιούνταν για την προώθηση των συμφερόντων της πλειοψηφίας· και εξασφάλιζε ότι οι εύποροι ιδιώτες δεν θα αναμειγνύονταν μόνο οικονομικά αλλά και προσωπικά σε αυτά τα καθήκοντα, εξαναγκάζοντας έτσι τους πλούσιους να συμμετέχουν στις υποθέσεις της δημοκρατικής πόλης και εμποδίζοντας την αποξένωση της ανώτερης τάξης από την υπόλοιπη κοινωνία. Τέλος, η εξάρτηση του θεσμού των λειτουργιών, μία από τις οποίες ήταν και η *χορηγία*, από τις αρχές της *φιλοτιμίας* (η επιθυμία ενός ατόμου για δημόσιες τιμές), της *φιλονικίας* (η επιθυμία να κερδίσει κανείς σε έναν διαγωνισμό) και της *χάριτος* των πολιτών (μια αίσθηση υποχρέωσης ή ευγνω-

μοσύνης της κοινότητας προς μεμονωμένους ευεργέτες) προσφέρει μια εναλλακτική λύση για τις συμπεριφορές της ανώτερης τάξης: αντί να επιδιώκουν στενόμυαλα το ατομικό τους συμφέρον, το οποίο ενδεχομένως να συγκρούονταν με την ευημερία της κοινωνίας, οι πλούσιοι ιδιώτες διαρκώς προκαλούνταν να βιώσουν την ικανοποίηση να επιδιώκουν και να υπηρετούν κοινούς σκοπούς.

4. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ οι δημοκρατικές αρχές μπορεί να καθοδήγησαν τη νομοθεσία που ρύθμιζε τη *χορηγία* και άλλες λειτουργίες, η συνεργασία των πλουσίων και ιδιαίτερα η αρμονική προσαρμογή των δικών τους στόχων και κοινωνικοπολιτικών φιλοδοξιών στη δημοκρατική κοινότητα, ήταν κρίσιμοι παράγοντες για την επιτυχή λειτουργία του θεσμού.

Οι δύο κύριες δραματικές γιορτές ήταν τα *Εν Άστει* ή *Μεγάλα Διονύσια* και τα *Λήνια*, που τελούνταν αμφότερα σε ετήσια βάση στο αστικό κέντρο της Αθήνας. Τα *Μεγάλα Διονύσια* πραγματοποιούνταν τον μήνα *Ελαφηβολιών* (τον 9ο μήνα της θητείας των αρχόντων, που συνέπιπτε σχεδόν με τον δικό μας Μάρτιο) και οργανώνονταν από τον ανώτερο αξιωματούχο της αρχαίας Αθήνας, τον επώνυμο *άρχοντα*, που αποκαλούνταν απλώς *άρχων*. Η γιορτή αυτή υπηρετούσε πολλούς σκοπούς, και δύο σημαντικοί και αλληλένδετοι από αυτούς ήταν η ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας των Αθηναίων και η διαφήμιση της δημοκρατίας ως επιτυχημένου συστήματος διακυβέρνησης (βλ. Goldhill 1987, Connor 1989 και Rhodes 2011, 73–74). Τα *Μεγάλα Διονύσια* περιλάμβαναν τόσο δραματικούς (τραγικούς και κωμικούς) όσο και διθυραμβικούς αγώνες. Τα *Λήνια* πραγματοποιούνταν τον μήνα *Γαμηλιών* (τον 7ο μήνα, έναν χειμερινό μήνα που αντιστοιχούσε περίπου στον δικό μας Ιανουάριο) και οργανώνονταν από το μέλος του συμβουλίου των εννέα αρχόντων που αποκαλούνταν *βασιλεύς* και ήταν πρώτιστα θρησκευτικός αξιωματούχος. Στα *Λήνια* πραγματοποιούνταν μόνο δραματικοί αγώνες, όχι διθυραμβικοί.

Η κωμωδία εντάχτηκε επίσημα στα *Μεγάλα Διονύσια*, σύμφωνα με τη *Σούδα*, το 487/6 π.Χ. με έναν αγώνα στον οποίο νίκησε ο *Χιωνίδης*. Ο Αριστοτέλης αναφέρει την εισαγωγή της κωμωδίας στη γιορτή με αυτόν τον τρόπο: «απόδειξη είναι και το γεγονός ότι Χορό για κωμικές παραστάσεις ο *άρχοντας* έδωσε σχετικά αργά· ως τότε ήταν θέμα εθελοντικής ιδιωτικής πρωτοβουλίας (*Ποιητική* 1449b και γάρ χορόν κωμωδῶν ὀφέ ποτε ὁ ἄρχων ἔδωκεν, ἀλλ' ἔθελονται ἦσαν, μτφρ. Δ. Λυπουρλή). Ο *άρχοντας* έδωσε τον χορό «αργά» πιθανόν ο Αριστοτέλης να εννοεί «αργά» σε σύγκριση με τους Χορούς που έδινε ο *άρχον-*

ντας για την τραγωδία και τον διθύραμβο, αλλά δεν διευκρινίζονται οι λόγοι για αυτή την καθυστέρηση. Πιθανότατα οι παραστάσεις κωμωδίας δεν απουσίαζαν από τα Μεγάλα Διονύσια πριν από το 487/6 π.Χ. αλλά γίνονταν ανεπίσημα (βλ. Rusten κεφ. 1). Στην αναφορά του Αριστοτέλη, το γεγονός ότι ο άρχοντας δίνει χορό για τις κωμωδίες είναι προάγγελος της επίσημης συμμετοχής της κωμωδίας· το κράτος είχε πλέον πάρει τον έλεγχο των δραματικών αγώνων μέσω του ανώτατου αξιωματούχου του (του επώνυμου άρχοντα), που έγινε το κυριότερο πρόσωπο στην οργάνωση των χορηγιών για τα Μεγάλα Διονύσια. Πιθανότατα η πράξη της προσφοράς από τον άρχοντα Χορών στους κωμικούς ποιητές υπονοεί ότι οι χοροί χρηματοδοτούνταν από λειτουργίες· το σύστημα των χορηγιών, λοιπόν, πιθανότατα λειτουργούσε ήδη από το 487/6 π.Χ., όταν η κωμωδία εντάχθηκε επίσημα στα Μεγάλα Διονύσια, αλλά και ωριότερα για να υποστηρίξει τους τραγικούς και διθύραμβικούς αγώνες.

Οι παραστάσεις της κωμωδίας (και της τραγωδίας και του διθύραμβου) πραγματοποιούνταν σε αγωνιστικό πλαίσιο. Η πρώτη επιγραφικά καταγεγραμμένη κωμική νίκη (αν και η επιγραφή που την αναφέρει χαράχτηκε πολύ αργότερα) είναι εκείνη του Μάγνητα στα Μεγάλα Διονύσια του 473/2 π.Χ., με τον Ξενοκλείδη ως χορηγό. Την ίδια χρονιά, ο χορηγός που νίκησε στην τραγωδία ήταν ο Περικλής, με ποιητή τον Αισχύλο. Έχουμε αυτά τα στοιχεία χάρη σε μια πολυσυζητημένη περιγραφή που είναι γνωστή ως *Fasti* (IG II² 2318, *DFA*²: 71–2 και Millis και Olson 2012, 5–58), η οποία απαριθμούσε όλες τις νίκες στα Μεγάλα Διονύσια αρχίζοντας από το χρονικό σημείο της επίσημης εισαγωγής των αγώνων (ίσως το 501 π.Χ. –δυστυχώς μερικές από τις πρώτες καταχωρήσεις έχουν χαθεί). Για κάθε χρονιά η επιγραφή *Fasti* κατέγραφε πρώτα το όνομα του άρχοντα, έπειτα τη νικήτρια φυλή και τους χορηγούς για τον διαγωνισμό διθύραμβου, έπειτα τον χορηγό και τον ποιητή που νίκησαν στην κωμωδία και τέλος τον χορηγό και τον ποιητή που νίκησαν στην τραγωδία (βλ. Millis και Olson 2012, 6, και 10 για ένα παράδειγμα καταχώρησης).

Τα Μεγάλα Διονύσια και ο διορισμός χορηγών για την κωμωδία

Ο άρχοντας, μόλις αναλάμβανε τα καθήκοντά του, αρχικά έκανε μια διακήρυξη ότι όση περιουσία κατείχε

κάθε άντρας προτού αναλάβει καθήκοντα, τόση θα κατείχε και θα διαχειριζόταν έως το τέλος της θητείας του. Στη συνέχεια, διόριζε χορηγούς [ιδιώτες που θα ήταν υπεύθυνοι για το κόστος της παραγωγής των Χορών για τις παραστάσεις στις γιορτές] για τις τραγωδίες, τους τρεις πλουσιότερους από όλους τους Αθηναίους· παλιότερα διόριζε επίσης πέντε χορηγούς για τις κωμωδίες, αλλά αυτοί αργότερα ορίζονταν από τις φυλές. Οι φυλές όριζαν χορηγούς για τα Διονύσια (για ανδρικούς Χορούς, για Χορούς αγοριών και για τις κωμωδίες) [. . .] Ο άρχοντας έπαιρνε τα ονόματα των χορηγών που όριζαν οι φυλές. Έπειτα προκαλούσε σε ανταλλαγές [αντιδόσεις] και έφερε στο δικαστήριο αξιώσεις εξαίρεσης [σκέψεις], όταν κάποιος ισχυριζόταν ότι είχε εκτελέσει αυτή τη λειτουργία στο παρελθόν ή ότι εξαιρείται επειδή έκανε μια άλλη λειτουργία και η περίοδος της εξαίρεσής του δεν έχει παρέλθει ή ότι δεν έχει την κατάλληλη ηλικία (οι χορηγοί για Χορούς αγοριών έπρεπε να είναι πάνω από σαράντα ετών). (Αριστ. *Αθ. Πολ.* 56.2–3· μτφρ. βασισμένη στον P. J. Rhodes 1984, 101–102).

Αυτό το απόσπασμα από την αριστοτελική *Αθηναίων Πολιτεία* είναι λίγο πολύ το μόνο στοιχείο που διαθέτουμε για τη διαδικασία που ακολουθούνταν για τον ορισμό των χορηγών στην κωμωδία στα Μεγάλα Διονύσια της αρχαίας Αθήνας. Την εποχή που γράφτηκε η αριστοτελική πραγματεία, στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ., οι χορηγοί για την κωμωδία στα Διονύσια ορίζονταν από τις δέκα φυλές της Αθήνας.¹

Δεν μαθαίνουμε πώς υλοποιούνταν η ίδια η διαδικασία της επιλογής. Ωστόσο, ο ορισμός των χορηγών από τις φυλές ήταν σύνθητες χαρακτηριστικό στους αγώνες που ήταν οργανωμένοι ανά φυλές. Ένας δραματικός αγώνας οργανωμένος ανά φυλές σήμαινε ότι οι αρχές της κάθε φυλής εμπλέκονταν τόσο στην οργάνωση των αγώνων όσο και στη διαδικασία του ορισμού των χορηγών· όταν ορίζονταν, οι χορηγοί εκπροσωπούσαν τη φυλή στην οποία ανήκαν, προσλάμβαναν μέλη του Χορού από τη φυλή τους και η νίκη τους δεν θεωρούνταν μεμονωμένα νίκη του χορηγού, αλλά συλλογική νίκη –ήταν νίκη της φυλής. Ο διθύραμβος οργανωνόταν από τις φυλές, αλλά δεν συνέβαινε το ίδιο με τους αγώνες της τραγωδίας και της κωμωδίας και έτσι συνέχισε να γίνεται παρά την αλλαγή στη διαδικασία της επιλογής χορηγών για την κωμωδία από τις φυλές.

Η διάκριση ανάμεσα σε διορισμό (*καθίστημι*) και ορισμό (*φέρω*) είναι αξιοσημείωτη (βλ., π.χ., Δημ. 21.13, όπου φέρεται να ανταλλάχθηκαν δημηγορίες και αλληλοκατηγορίες μεταξύ του Άρχοντα και των

1. Από το 508 π.Χ., όταν ο Κλεισθένης εισήγαγε τις μεταρρυθμίσεις του, ο πληθυσμός της Αθήνας είχε χωριστεί σε δέκα φυλές, κάθε φυλή αποτελούνταν από μέλη των τοπικών κοινοτήτων (*δήμοι*) που βρισκόταν σε καθεμιά από τις τρεις γεωγραφικές υποδιαίρεσεις (*τριτύες*) της Αττικής, συγκεκριμένα την πόλη (*άστυ*), την ενδοχώρα (*μεσογαία*) και τα παράλια (*παραλία*). Οι *δήμοι* ήταν οι τοπικές κοινότητες της Αθήνας· ήταν ταυτόχρονα αυτόνομες κοινωνικοπολιτικές οντότητες και συστατικές μονάδες της πόλης (βλ. την εμπειριστατωμένη μελέτη για τους *δήμους* της Αττικής του Whitehead 1986).

Επιμελητών διότι δεν είχε οριστεί χορηγός από την Πανδιονίδα φυλή). Φαίνεται ότι ανέκαθεν οι αρχές της κάθε φυλής ήταν υπεύθυνες να ορίσουν μερικούς χορηγούς (βλ., π.χ., Δημ. 20.130, που αναφέρεται στην εξαίρεση από τις λειτουργίες για τους απογόνους του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα: χορηγοί που ορίζονται από τις φυλές· 39.7: χορηγοί που ορίζονται από τις φυλές τουλάχιστον από το 349 π.Χ., την κατά προσέγγιση ημερομηνία του λόγου) και δεν αποτελούσε τελεσιδική πράξη σε σύγκριση με τον διορισμό στον οποίο προέβαινε ο άρχοντας, που είχε τον τελευταίο λόγο σε αυτές τις διευθετήσεις. Πώς οι δέκα κλεισθενικές φυλές όριζαν πέντε χορηγούς για την κωμωδία στα Μεγάλα Διονύσια; Οι άρχοντες των φυλών που ήταν υπεύθυνοι για τον ορισμό των χορηγών κατά τον 4ο αι. ήταν γνωστοί ως οι *ἐπιμεληταί* («επόπτες») των φυλών (βλ. Δημ. 21.13· επίσης, Traill 1986, 79–92 και MacDowell 1990, 237), ένας από κάθε τριττύα καθεμιάς από τις δέκα φυλές, επομένως στο σύνολό τους τριάντα άτομα (βλ. σημ. 1 για τον όρο *τριττύς*): οι *ἐπιμεληταί* ήταν οι σημαντικότεροι αξιωματούχοι των φυλών και στο σύνολο των καθηκόντων τους περιλαμβανόταν η εποπτεία του ταμείου της φυλής. Δεν υπάρχουν τεκμήρια για την εποχή του χρόνου που γινόταν η διαδικασία του ορισμού των χορηγών πλην της Υπόθεσης II, 2 στον Δημ. 21 (ένα όχι και τόσο αξιόπιστο κείμενο), δηλαδή ότι μέσα στον πρώτο μήνα μετά το τέλος των δραματικών αγώνων ορίζονταν οι υποψήφιοι χορηγοί για τους επόμενους αγώνες· αν ισχύει αυτό, τότε οι υποψήφιοι χορηγοί θα ορίζονταν από τις φυλετικές αρχές για τα Μεγάλα Διονύσια κατά τον μήνα Μουνιχιώνα, τον τρίτο μήνα πριν από την έναρξη της νέας θητείας του άρχοντα.

Το ίδιο απόσπασμα από την *Αθηναίων Πολιτεία* μας λέει επίσης ότι παλιότερα, σε αδιευκρίνιστο χρόνο, ο άρχοντας διόριζε πέντε χορηγούς για την κωμωδία. Δυστυχώς δεν δίνεται καμία εξήγηση για την επακόλουθη αλλαγή στον ορισμό υποψήφιων χορηγών από τις φυλές (που διορίζονταν οριστικά στη συνέχεια από τον άρχοντα) ούτε για την περίεργη συνέπεια ότι οι χορηγοί για την κωμωδία στα Διονύσια ορίζονταν από τις φυλές, παρόλο που η κωμωδία δεν ήταν ένας αγώνας οργανωμένος ανά φυλές όπως αυτός του διθύραμβου. Ίσως η αλλαγή υποδηλώνει περιορισμό στις εξουσίες του άρχοντα, αφού τώρα δεν θα μπορούσε πλέον να επιλέξει ελεύθερα ανάμεσα στους άνδρες που ήταν μέλη της λειτουργικής τάξης (Davies 1971, xx)· αντίθετα, θα έπρεπε να επιλέξει

μέσα από την περιορισμένη ομάδα υποψηφίων που ορίζονταν από τις φυλές. Η αλλαγή θα μπορούσε έτσι να θεωρηθεί ως ένα περαιτέρω βήμα στον σταδιακό εκδημοκρατισμό των επίσημων διαδικασιών του χορηγικού συστήματος, δεδομένου ότι η προηγούμενη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια του άρχοντα τού επέτρεπε, αν το επιθυμούσε, να επιλέξει και να συνδυάσει ποιητές με χορηγούς με βάση τις πολιτικές συμπάθειες.²

Μόνον εικασίες μπορούν να γίνουν ως προς το έτος της αλλαγής στη διαδικασία του διορισμού των κωμικών χορηγών. Ο J. Keaney (1970, 128–134, 330, σημ. 17, 19) πρότεινε ότι συνέβη γύρω στα μέσα του 4ου αι. και συνέδεσε την αλλαγή «με ένα από τα κύρια θέματα του ιστορικού μέρους της *Αθηναίων Πολιτείας*», που είναι «ότι ο δήμος οικειοποιήθηκε εξουσίες που ανήκαν αρχικά στους άρχοντες και στον Άρειο Πάγο» (βλ. επίσης το υπόμνημα του Rhodes). Εν πάση περιπτώσει, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι τον 5ο αι. π.Χ. ο άρχοντας ήταν υπεύθυνος για το διορισμό τόσο των τριών χορηγών για την τραγωδία όσο και των πέντε χορηγών της κωμωδίας στα Μεγάλα Διονύσια. Είχε να επιλέξει ανάμεσα στους πλουσιότερους Αθηναίους που έπρεπε να πληρώσουν για το κόστος της παραγωγής των δραματικών Χορών. Μπορεί να επρόκειτο για προφορική συμφωνία που συνήφθη επιτόπου και φαίνεται ότι η διακριτική ευχέρεια του άρχοντα κατά τη διαδικασία αυτή δεν περιοριζόταν επισήμως και ήταν ανέλεγκτη.

Τα Λήνια και οι χορηγοί τους

Ο βασιλεύς ήταν υπεύθυνος για τους αγώνες στα Λήνια (Αριστ. Αθ. Πολ. 57.1) και διόριζε τους χορηγούς για τις τραγικές και κωμικές παραστάσεις. Στον Δημ. 39.9 γίνεται αναφορά στον βασιλέα ως υπεύθυνο για τον διορισμό αυτών που αναλάμβαναν τις λειτουργίες· επομένως αυτοί πρέπει να ήταν χορηγοί στα Λήνια. Οι πηγές δεν μας δίνουν καθόλου πληροφορίες για τη διαδικασία· πιθανότατα ήταν παρόμοια με εκείνη που ακολουθούσε ο άρχοντας στα Μεγάλα Διονύσια. Ο Davies (1967, 34 και σημ. 17, 21· ομοίως, DFA² 1988, 40) τοποθετούσε τη λειτουργική χρηματοδότηση των κωμικών αγώνων στα Λήνια στη δεκαετία του 440, κατά τα έτη που μνημονεύονται οι πρώτοι ποιητές που νίκησαν στους κωμικούς αγώνες στο αρχείο των νικητών, IG II² 2325 (Millis και Olson 2012, 178). Ο Davies (ό.π.) πρότεινε επίσης ότι οι τραγικοί αγώνες, καθώς και η χρηματοδότησή τους

2. Επίσης είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι *ἐπιμεληταί* που ήταν υπεύθυνοι για τον ορισμό των υποψήφιων χορηγών για την κωμωδία αποτελούσαν μια δημοκρατική εξέλιξη· βλ. Θεοφρ. Χαρ. 26.ii, όπου ένας οπαδός της ολιγαρχίας προβάλλει αντίρρηση στον διορισμό των δημοκρατικών *ἐπιμελητών* για να βοηθήσουν τον άρχοντα με την οργάνωση μιας τελετής· επίσης Rhodes 1981, 627.

ΕΙΚΟΝΑ 3.1 Η αφιέρωση του βασιλιά Ονήσιππου (περ. 400 π.Χ.) (Ag I 7168· SEG 32. 239). Στην τρίτη σειρά (στα αριστερά) μπορεί να διαβάσει κανείς κωμωιδών και από κάτω το όνομα (Σωσικράτης) του μέτοικου νικητή χορηγού στον κωμικό διαγωνισμό των Αθηναίων. Ακολουθεί το όνομα του νικητή ποιητή Νικοχάρη. Φωτογραφία του Craig Mauzy, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα: Ανασκαφή στην Αγορά.

μέσω των λειτουργιών στα Λήναια, ίσως άρχισαν το 432 π.Χ., τουλάχιστον μια δεκαετία αφότου οι κωμωδίες εντάχθηκαν στο πλαίσιο των δραματικών αγώνων.

Τα Λήναια ήταν οι μόνοι δραματικοί αγώνες στους οποίους οι μέτοικοι επιτρεπόταν να συμμετέχουν ως χορηγοί και μη πολίτες να συμμετέχουν ως μέλη του Χορού (βλ. το αρχαίο σχόλιο στον Αριστ. Πλούτ. 953: *οὐκ ἐξήν δὲ ξένον χορεύειν ἐν τῷ ἀστικῷ χορῷ . . . ἐν δὲ τῷ Ληναίῳ ἐξήν ἐπεὶ καὶ μέτοικοι ἐχορήγουν*, «δεν ήταν δυνατό για έναν ξένο να συμμετέχει ως μέλος του Χορού στον Χορό του άστεως [δηλ. στα Μεγάλα Διονύσια]· στον χορό των Αθηναίων, όμως, αυτό ήταν δυνατό, γιατί διορίζονταν και μέτοικοι ως χορηγοί»). Υπάρχουν επίσης επιγραφικά στοιχεία που ίσως μαρτυρούν τη χορηγία μετοίκων στα Λήναια, συγκεκριμένα ένας αποσπασματικός κατάλογος από άντρες και φιάλες (αγγεία), αφιερωμένες από άτομα που είχαν εκτελέσει λειτουργίες ([φιάλας λειτουργι]κάς· Lewis 1968· Meyer 2010, 126–129). Ο κατάλογος, που χρονολογείται στα 331/0, περιλαμβάνει τους χορηγούς στα Λήναια και επομένως οι στ. 46–47 του αποσπάσματος *d* θα μπορούσαν να αποκατασταθούν ως το όνομα του δήμου

κατοικίας ενός μετοίκου που ήταν ένας από τους χορηγούς της κωμωδίας.³ Οι χορηγοί της κωμωδίας που είχαν αφιερώσει φιάλες σε αυτόν τον κατάλογο αναφέρονται πριν από τους χορηγούς της τραγωδίας· αυτή η σειρά συμφωνεί και με τις καταχωρήσεις που αφορούν τα Λήναια στην επιγραφή με τις διδασκαλίες (βλ. IG II² 2319–2323· DFA² 1988: 107 και Millis και Olson 2012, 59–118).

Άλλο ένα τεκμήριο από τον χώρο της επιγραφικής που μαρτυρεί με μεγαλύτερη βεβαιότητα τη συμμετοχή μετοίκων ως χορηγών στα Λήναια είναι ένα σημαντικό αφιερωματικό μνημείο (Ag I 7168· SEG 32. 239, Camp 1986, 53, Milanezi 2004, 210–15), η μαρμάρινη βάση ενός Ερμή, η οποία βρέθηκε μπροστά από τη Βασιλική Στοά (την έδρα του βασιλέα) στην αθηναϊκή αγορά, αφιέρωμα του βασιλέα Ονήσιππου (βλ. Εικόνα 3.1).

Ενώ είχε το αξίωμα του βασιλέα (περ. 400 π.Χ.), ο Ονήσιππος τίμησε τους νικητές των θεατρικών αγώνων στα Λήναια:⁴ στην κωμωδία χορηγός ήταν ο μέτοικος Σωσικράτης, ένας χαλκοπώλης (η ιδιότητα του μέτοικου είναι εμφανής από την απουσία πατρωνύμου), μαζί με τον ποιητή Νικοχάρη, και στην τραγωδία χορηγός ήταν ο Στρατόνικος, γιος

3. Ένας πολίτης προσδιοριζόταν με το μικρό του όνομα, έπειτα με το πατρώνυμό του και στη συνέχεια με το δημοτικό του, δηλ. το όνομα του δήμου στον οποίο ήταν εγγεγραμμένος (ο X ο γιος του Y από τον δήμο Z). Ένας μέτοικος δεν ήταν εγγεγραμμένος σε κανέναν δήμο (δείχνοντας έτσι πως δεν ήταν πολίτης)· προσδιοριζόταν από το μικρό του όνομα και το όνομα του δήμου όπου κατοικούσε (ο X που κατοικεί [οίκων] στον [έν] δήμο Y).

4. Πρέπει να επισημανθεί ότι δεν πρόκειται για χορηγικό μνημείο (όπως ισχυρίζεται παραπλανητικά ο Goette 2007, 124–125) αλλά για μια αφιέρωση του βασιλέα αναμνηστική της θητείας του.

του Στράτωνα (η ιδιότητα του πολίτη φαίνεται από το πατρώνυμό του), μαζί με τον ποιητή Μεγακλείδη.⁵

Και πάλι, το όνομα του νικητή χορηγού στην κωμωδία καταγράφεται πριν από εκείνο του νικητή στην τραγωδία. Δεν είναι σαφές εάν αυτή η σειρά δείχνει ότι οι κωμικοί αγώνες στα Λήνιαια ήταν σημαντικότεροι από εκείνους της τραγωδίας ή ότι προηγούνταν χρονικά σε σχέση με την εισαγωγή της τραγωδίας – ή αν είναι απλά μια ανεξήγητη συνήθεια.

Στα Λήνιαια δεν γίνονταν αγώνες οργανωμένοι ανά φυλές, μόνο τραγικοί και κωμικοί αγώνες. Αυτή η διαφορά σε σχέση με τις παραστάσεις στα Μεγάλα Διονύσια, σε συνδυασμό με τις διαφορές που επισημάνθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους (συγκεκριμένα ότι οι μέτοικοι μπορούσαν να υπηρετήσουν ως χορηγοί της κωμωδίας και ότι οι κωμωδίες ίσως ανέβαιναν στα Λήνιαια νωρίτερα από τις κωμωδίες), αποκαλύπτουν άλλη μία διαφορά. Ίσως η αλλαγή που συνέβη στα Μεγάλα Διονύσια πριν από τα μέσα του 4ου αι., όταν οι χορηγοί της κωμωδίας δεν διορίζονταν πλέον απευθείας από τον άρχοντα αλλά πρώτα επιλέγονταν ως υποψήφιοι από τις φυλές, να ίσχυε μόνο στα Μεγάλα Διονύσια (παρά την άποψη του MacDowell 1989, 67): είναι εξαιρετικά απίθανο οι άρχοντες των φυλών να όριζαν μετοίκους ως υποψήφιους, καθώς δεν ήταν επίσημα μέλη των φυλών. Οι εύποροι μέτοικοι χορηγοί της κωμωδίας στα Λήνιαια θα πρέπει να διορίζονταν από τον βασιλέα.

Καθήκοντα και ευθύνες του χορηγού

Φαίνεται ότι συγκεκριμένοι νόμοι καθόριζαν τα καθήκοντα του χορηγού (βλ. Δημ. 4.35–6) και ότι οι άρχοντες που ήταν υπεύθυνοι για τους αγώνες στις γιορτές παρακολουθούσαν στενά τις δραστηριότητες των χορηγών και την προετοιμασία του Χορού γενικά (βλ. Ξεν. *Ιέρων* 9.4). Όσον αφορά τα σχετικά έξοδα, διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία για το κόστος της τραγικής και κωμικής χορηγίας προς τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Από τον Λυσία 21.1–5 μαθαίνουμε ότι ο ομιλητής ξόδεψε 3.000 δραχμές για τις ανάγκες του τραγικού Χορού του στα Μεγάλα Διονύσια και 1.600 δραχμές για έναν νικηφόρο κωμικό χορό το 402 π.Χ. συμπεριλαμβανομένου του κόστους για την αφιέρωση της σκευής (βλ. παρακάτω)· επίσης μαθαίνουμε ότι ο διθύραμβικός Χορός είχε σημαντικά μεγαλύτερο κόστος. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τίπο-

τα για τα καθήκοντα ενός χορηγού είτε στις κωμωδίες είτε στις τραγωδίες. Τα στοιχεία που έχουμε αφορούν χορηγούς διθύραμβικών Χορών και προέρχονται κυρίως από δύο δικανικούς λόγους: Αντιφώντας 6 (*Περί του χορευτού*), ιδ. 11–14, όπου ο ομιλητής κάνει μια περιγραφή της δράσης του ως χορηγού σε έναν χορό αγοριών για τη γιορτή των Θαργηλίων κάπου στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι., και Δημ. 21 (*Κατά Μειδίου*), όπου ο Δημοσθένης κάνει μια αναφορά στην χορηγία ενός ανδρικού Χορού εκ μέρους του στα Μεγάλα Διονύσια, λίγο μετά τα μέσα του 4ου αι. Πόσα πράγματα μπορούμε να συμπεράνουμε από τα στοιχεία που έχουμε για τον διθύραμβο σχετικά με τα καθήκοντα ενός χορηγού της κωμωδίας είναι αδύνατο να το διευκρινίσουμε. Τα δύο είδη παραστάσεων (διθύραμβος και κωμωδία) ήταν διαφορετικά και επομένως η εμπειρία του να είναι κανείς χορηγός για το ένα ή για το άλλο θα ήταν επίσης διαφορετική. Οι κύριες διαφορές ήταν οι εξής:

1. Σε αντίθεση με τον διθύραμβο, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, οι κωμικοί αγώνες δεν οργανώνονταν ανά φυλές, γεγονός που σημαίνει ότι (α) ο χορηγός δεν περιοριζόταν στην στρατολόγηση μελών για τον χορό του στα μέλη της δικής του φυλής, αλλά μπορούσε να επιλέξει άτομα από όλους τους Αθηναίους· (β) στη διάρκεια των κωμικών αγώνων τα μέλη μιας συγκεκριμένης φυλής δεν εκπροσωπούσαν από έναν συγκεκριμένο χορό, επομένως η επιθυμία τους για τη νίκη μιας ορισμένης κωμωδίας δεν είχε να κάνει με τη φυλή από την οποία προέρχονταν· (γ) σε αντίθεση με τον διθύραμβο, η νίκη δεν ανήκε στη φυλή αλλά στον συγκεκριμένο χορηγό, ποιητή κτλ· και (δ) αντίθετα από ό,τι στον διθύραμβο, ο νικητής χορηγός της κωμωδίας δεν κέρδιζε ως βραβείο χάλκινο τρίποδα τον οποίο θα είχε αργότερα την (ηθική) υποχρέωση να επιστρέψει στον θεό δημιουργώντας ένα αφιερωματικό μνημείο πάνω στο οποίο θα τον επιδείκνυε.
2. Αντίθετα από την κωμωδία ο διθύραμβος ήταν βασικά, αν όχι αποκλειστικά, μια μουσική παράσταση, συνεπώς η επιλογή του αυλητή ήταν ένα θέμα μείζονος σημασίας και ύψιστης προτεραιότητας για τον χορηγό· αυτό σήμαινε ότι κάθε χορηγός και η φυλή του ήταν πρόθυμοι να προσλάβουν τον καλύτερο αυλητή για να εξασφαλίσουν τη νίκη.

5. Το αρχαίο κείμενο έχει ως εξής (βλ. Εικόνα 3.1):

Ὀνήσιππος Αἰτίο Κηφισιεὺς βασιλεὺς ἀνέθηκε[ν].

οἱ[δ]ε Ὀνησίππο βασιλεύοντος χορηγόντες ἐνίκων·

κωμωιδῶν·

Σωσικράτης ἐχορήγη χαλκοπώλης,

Νικοχάρης ἐδίδασκε.

τραγωιδῶν·

Στρατόνικος ἐχορήγη Στράτωνος,

Μεγακλείδης ἐδίδασκε.

3. Ο διθυραμβικός Χορός ήταν σημαντικά μεγαλύτερος από τον κωμικό· ο πρώτος μπορούσε να έχει έως και πενήντα μέλη, ενώ ο τελευταίος είχε είκοσι τέσσερα (τουλάχιστον κατά τον 5ο αι.).

Η εμπειρία του ίδιου του χορηγού της κωμωδίας ίσως άλλαξε σε βάθος χρόνου. Ο κωμικός Χορός άρχισε να παίζει μικρότερο ρόλο στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και, παρόλο που ίσως υπήρξαν κάποιες αλλαγές και αναβιώσεις, η κωμωδία σίγουρα έχασε, έστω και σταδιακά, την έντονα πολιτική φύση της (για μια πρόσφατη περιεκτική πραγμάτευση του θέματος βλ. Κωνσταντάκος 2011, ιδ. 175–182). Στα τέλη της δεκαετίας του 320, εποχή που έκανε την πρώτη του εμφάνιση ο Μένανδρος, στην κωμωδία σε μεγάλο βαθμό επικρατούσαν τα κοινωνικά θέματα.

Από την άλλη, η «Πανελληνιοποίηση» ή «διεθνοποίηση» της κωμωδίας θα ήταν αντίθετη στον ρόλο που έπαιζε ο Χορός στην αττική πολιτική κωμωδία του 5ου αι.· η αθηναϊκή πολιτική επικαιρότητα δεν έπαιζε πια κάποιο ρόλο (Κωνσταντάκος 2011). Αυτές οι εξελίξεις είχαν ως αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση του κωμικού Χορού: δεν αποτελούσε πλέον οργανικό μέρος του κωμικού έργου, επομένως χρειάζονταν λιγότερα μέλη του Χορού και απαιτούνταν μικρότερη προετοιμασία. Οι ίδιες εξελίξεις ίσως οδήγησαν σε έναν μικρότερο ρόλο για τους χορηγούς της κωμωδίας.

Κάποιες πτυχές των καθηκόντων του χορηγού πρέπει να ήταν κοινές σε όλα τα είδη, συγκεκριμένα:

1. Ο χορηγός έπρεπε να παρέχει έναν χώρο κατάλληλο για την εκπαίδευση και την πρόβα του Χορού, είτε στο σπίτι του είτε σε ξεχωριστό κτίριο. Αυτός ο χώρος λεγόταν *χορηγεῖον* ή *διδασκαλεῖον* και έχουμε συγκεκριμένους ορισμούς στον Bekker, *Anecdota Graeca* (1, σ.72) και στον Πολυδεύκη, *Ονομαστικόν* (iv 106): ήταν το μέρος όπου ο χορηγός συγκέντρωνε τα μέλη του Χορού και τους ηθοποιούς για εξάσκηση και πρόβες.
2. Ο χορηγός έπρεπε να επιλέξει τα μέλη του Χορού του.
3. Ο χορηγός έπρεπε να είναι διαθέσιμος καθ' όλη την περίοδο της άσκησης του Χορού και να παρέχει όλα τα απαραίτητα. Η προσωπική ανάμειξη του χορηγού στην προετοιμασία του Χορού ήταν αναμενόμενη.
4. Οι χορηγοί συμμετείχαν στη διαδικασία στην οποία επιλέγονταν οι κριτές των αγώνων. Αρχικά, η διαδικασία της επιλογής λάμβανε χώρα παρουσία των χορηγών (βλ. Λυσίας 4.3). Επιπλέον, οι χορηγοί μαζί με τους πρυτάνεις σφράγιζαν τις δέκα υδρίες που περιείχαν τα ονόματα των υποψηφίων από κάθε φυλή (βλ. Ισοκρ. 17.34· για τις διαδικασίες επιλογής των κριτών βλ. DFA² 1988: 95–98 και Rhodes 1972, 131).

5. Ο χορηγός παρείχε τα κοστούμια.

6. Ο νικηφόρος χορηγός κανονικά τιμούσε τη νίκη του με ένα χορηγικό μνημείο.

Εορτασμός της νίκης των χορηγών

Όπως προαναφέρθηκε, στους αγώνες του διθυράμβου, η νικήτρια φυλή έπαιρνε ως έπαθλο έναν χάλκινο τρίποδα που ο χορηγός είχε την (ηθική) υποχρέωση να επιστρέψει στον θεό εγείροντας ένα χορηγικό μνημείο. Τα μνημεία αυτά αποτελούνταν από πέτρινη βάση διαφόρων μεγεθών που στήριζε τον χάλκινο τρίποδα· στη βάση του μνημείου υπήρχε μια επιγραφή που μνημόνευε το όνομα της νικήτριας φυλής, καθώς και τα ονόματα του χορηγού, του διδασκάλου και του αυλητή. Περιστασιακά αναφερόταν το όνομα του άρχοντα στο τέλος της επιγραφής· χάρη στο στοιχείο αυτό μπορούμε να χρονολογήσουμε επακριβώς τις διθυραμβικές νίκες που μνημονεύονταν εκεί.

Στην περίπτωση των δραματικών νικών, ωστόσο, δεν απονέμονταν κάποιο ανθεκτικό βραβείο στον νικητή, όπως ο χάλκινος τρίποδας του διθυράμβου, ώστε οι νικηφόροι χορηγοί της τραγωδίας ή της κωμωδίας να κάνουν κάποιο αφιέρωμα που θα σωζόταν μέχρι σήμερα· επομένως, πρέπει να βασιστούμε στις ελάχιστες λογοτεχνικές αναφορές σε τέτοια αναθηματικά μνημεία νίκης. Από τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 1341a) μαθαίνουμε για έναν πίνακα (πιθανόν μια ξύλινη πινακίδα) που αφιέρωσε ο Θράσιππος όταν ήταν χορηγός για τον κωμικό ποιητή Εκφαντίδη. Από τον ομιλητή του Λυσία 21 μαθαίνουμε ότι το 402 π.Χ. αφιέρωσε τη σκευή όταν νίκησε στην κωμωδία. Η σκευή μπορεί να ήταν τα κοστούμια (βλ. Ghiron-Bistagne 1976, 94) του χορού (ή των ηθοποιών), συμπεριλαμβανομένων των προσωπείων, ή μόνον οι μάσκες (βλ. Webster 1972, 455–456 και Green 1982, 245). Θα πρέπει να φανταστεί κανείς ότι τέτοιες αφιερώσεις ήταν συχνές μετά τις κωμικές νίκες και ότι γίνονταν στο ιερό του Διονύσου με μια επιγραφή που χαραζόταν σε φθαρτό υλικό όπως το ξύλο και ανέφερε το όνομα του νικητή ποιητή και χορηγού, καθώς και τον τίτλο του δράματος με το οποίο είχαν κερδίσει στους αγώνες. Αν και τα στοιχεία για τα αφιερώματα των νικηφόρων χορηγών σε δραματικούς αγώνες είναι πενιχρά, γνωρίζουμε ότι υπήρχαν τέτοια αφιερώματα και ότι περιλάμβαναν, εκτός από τη σκευή, αναθηματικές πινακίδες με ζωγραφικές παραστάσεις και επιγραφές ή αφιερώματα που απεικόνιζαν κωμικές παραστάσεις.

Η απουσία σημαντικών λειψάνων μνημείων που τιμούσαν τραγικές και κωμικές νίκες στα Μεγάλα Διονύσια και στα Λήναια οδήγησε πολλούς μελετητές στο παρελθόν να πιστέψουν ότι μερικά χορηγικά

μνημεία (π.χ., IG II² 3091, IG I³ 969, IG II² 3101) που δεν βρέθηκαν στο κέντρο της πόλης της Αθήνας (στην περιοχή γύρω από την Ακρόπολη) αλλά στους περιφερειακούς δήμους μνημόνευαν νίκες στις γιορτές της πόλης και όχι νίκες που σημειώθηκαν σε τοπικό επίπεδο στους δήμους (δηλ. στα Κατ' Αγρούς Διονύσια· βλ. παρακάτω). Ο κύριος λόγος για την άποψη αυτή ήταν το γεγονός ότι ορισμένα από αυτά καταγράφουν τις τραγικές και κωμικές νίκες πασίγνωστων ποιητών όπως ο Αριστοφάνης, ο Κρατίνος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης, πρώτης τάξεως ποιητές που δεν θα περίμενε κανείς να συμμετέχουν στα Μικρά Διονύσια.

Ένα πολύ γνωστό παράδειγμα που δείχνει την άποψη αυτή είναι η πολυσυζητημένη χορηγική επιγραφή IG II² 3091, που βρέθηκε από τον Παπαγιαννόπουλο-Παλαίο το 1929 σε μια περιοχή ανάμεσα στη σημερινή Βούλα και τη Βάρη, τοποθεσία που αντιστοιχεί στον αρχαίο δήμο των Αλών Αιξωνίδων (Eliot 1962, 20 και 29–30, Ματθαίου 1992–1998, 168 σημ. 55)· σήμερα εκτίθεται στο Επιγραφικό Μουσείο Αθηνών (EM 12693). Η βάση αναφέρει τραγικές και κωμικές νίκες δύο χορηγών (του Επιχάρη και του Θρασύβουλου) με τους κωμικούς ποιητές Εκφαντίδη (και το έργο *Πείραι*) και Κρατίνο (με το έργο *Βουκόλοι*) και τους τραγικούς ποιητές Τιμόθεο και Σοφοκλή. Το μνημείο αφορούσε νίκες στα Εν άστει Διονύσια ή σε τοπικές γιορτές; Κάποιοι μελετητές (π.χ. Wilamowitz, Körte, Pickard-Cambridge, Davies) θεώρησαν μάλλον πιθανόν οι νικητές χορηγοί στους δραματικούς αγώνες των αστικών γιορτών να αφιέρωναν χορηγικά μνημεία στους δήμους, διαφημίζοντας έτσι τις αστικές νίκες τους σε τοπικό επίπεδο, ιδίως όταν οι ποιητές ήταν διάσημοι όπως ο Σοφοκλής και ο Κρατίνος. Άλλοι (π.χ., Παπαγιαννόπουλος-Παλαίος, Guarducci, Kirchner, Μακρή, Csapo) σκέφτηκαν ότι αυτές οι νίκες θα πρέπει να αποδοθούν σε αγώνες που γίνονταν σε τοπικό επίπεδο του δήμου (σε αυτή την περίπτωση στις Αλές Αιξωνίδες), δηλαδή στα Κατ' Αγρούς Διονύσια, που φαίνεται να ήταν ένας ακμαίος θεσμός κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Άλλοι πάλι (π.χ., Κωνσταντάκος 2011 και Scafuro, κεφ. 10) επεσήμαναν ότι είναι σχεδόν απίθανο οι δραματουργοί να ανέβασαν όλα τα έργα τους μόνο σε δύο αστικές γιορτές.

Η χορηγία για κωμωδίες στους Αττικούς δήμους

Εκτός από τους κωμικούς αγώνες που διεξάγονταν σε κεντρικό επίπεδο της πόλης για τα Μεγάλα Διονύσια και τα Λήναια, κωμικές παραστάσεις διοργανώνονταν και σε τοπικό επίπεδο, στους δήμους της Αττικής (βλ. σημ. 1 και Whitehead 1986, 327–345). Κάθε χρόνο, κατά τη διάρκεια του χειμώνα, τον μήνα Ποσειδεώνα (που αντιστοιχούσε λίγο πολύ στον Δεκέμβριο), γιορτάζονταν τα αποκαλούμενα «Μικρά» ή «Κατ' Αγρούς» Διονύσια (DFA², 42–56, Whitehead 1986, 212–220). Τα Κατ' Αγρούς Διονύσια πιθανότατα γιορτάζονταν σε κάθε δήμο (την αντίθετη άποψη έχει ο Jones 2004, 140–141, που πιστεύει ότι τα Διονύσια γιορτάζονταν μόνο στους μεγαλύτερα δήμους) αλλά όχι απαραίτητα τις ίδιες μέρες· ο Pickard-Cambridge ορθώς επισημαίνει ένα απόσπασμα από την *Πολιτεία* όπου «ο Πλάτωνας αναφέρεται σε ανθρώπους που πήγαιναν από τη μια γιορτή στην άλλη για να ικανοποιήσουν την επιθυμία τους για διασκέδαση, και σε αυτό το διάστημα, όταν ομάδες ηθοποιών ταξίδευαν από τη μια στην άλλη με το ρεπερτόριο των έργων τους, ο χρόνος πρέπει να επέτρεπε τις μετακινήσεις τους.»⁶ Αν και έχουμε αποδείξεις (αρχαιολογικές, επιγραφικές και λογοτεχνικές) για δημοτικά θέατρα μόνο σε μερικούς Αττικούς δήμους (για λιγότερο από 15% του συνολικού αριθμού των δήμων),⁷ και πάλι μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάθε δήμος είχε το δικό του τοπικό θέατρο (βλ. Whitehead 1986, 219–222). Οι δήμοι χρειάζονταν θέατρα για τις συναντήσεις της τοπικής συνέλευσης και για θρησκευτικούς σκοπούς (Parker 2005, 64). Ένα θέατρο δεν απαιτούσε μόνιμο υλικό όπως η μαρμάρινη κατασκευή του θεάτρου του Διονύσου στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης. Ως ελάχιστη απαίτηση, μερικά «μπροστινά πέτρινα καθίσματα» που βρίσκονταν μπροστά από μια επίπεδη περιοχή θα αρκούσαν για τους επισήμους· το υπόλοιπο κοινό θα μπορούσε να καθίσει σε ξύλινες κατασκευές (βλ. Csapo 2007, 103–108 και Paga 2010, 369–370). Φτωχικά θέατρα όπως αυτά δεν είναι πιθανό να επιβίωσαν, αν και μελλοντικές έρευνες και ανασκαφές ίσως αποκαλύψουν πιο μεγαλύτερες κατασκευές.

Οι θεατρικοί αγώνες στα Κατ' Αγρούς Διονύσια περιλάμβαναν παραστάσεις τραγωδίας, κωμωδίας

6. DFA² 43, που παραθέτει τον Πλάτωνα, Πολ. 5. 475: ὡσπερ δὲ ἀπομεμσθωκότες τὰ ὄτα ἐπακοῦσαι πάντων χορῶν περιθῆουσι τοῖς Διονυσίοις οὔτε τῶν κατὰ πόλεις οὔτε τῶν κατὰ κώμας ἀπολειπόμενοι.

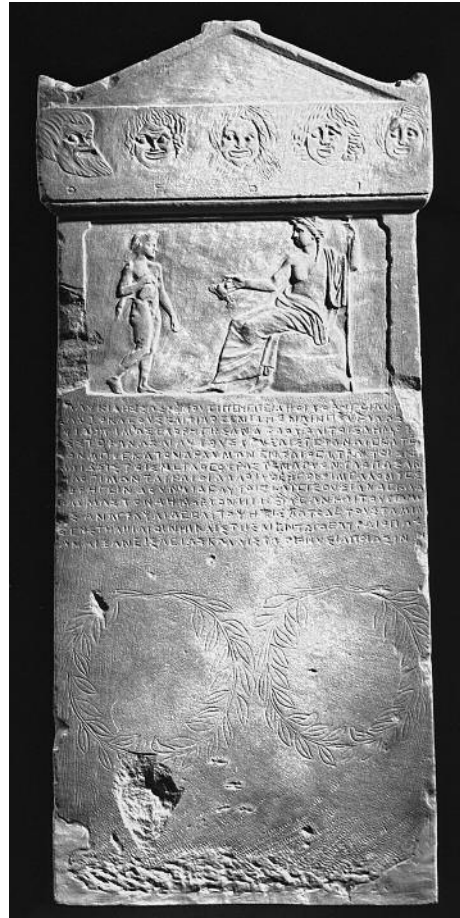
7. Σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη Paga 2010, 352, εικ. 1 και 353–354, μαρτυρούνται 19 δημοτικά θέατρα σε σύνολο 139 δήμων. Η Paga 2010 υποστηρίζει, βάσει της γεωγραφικής κατανομής των θεάτρων της Αττικής που μαρτυρούνται μέχρι σήμερα, ότι κατά την κλασική περίοδο υπήρχε μόνο μία θεατρική περιφέρεια ανά τριττύα φυλής, δηλ. ένα σύνολο τριάντα θεάτρων, και κατ' επέκταση ότι τα Κατ' Αγρούς Διονύσια πραγματοποιούνταν σε επίπεδο τριττύος αντί να γιορτάζονται σαν ξεχωριστή γιορτή σε κάθε δήμο. Εντούτοις, τα επιγραφικά στοιχεία ως τώρα δείχνουν ότι κάθε θέατρο χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από έναν δήμο και όχι από κοινού με άλλους δήμους (επιστολή S. Aliferi).

και περιστασιακά διθυράμβου. Κωμικές παραστάσεις μαρτυρούνται σε διάφορους δήμους, για παράδειγμα στην Αιξωνή, την Ελευσίνα, τον Ραμούντα, τον Ανάγυρο, τον Θορικό και τις Αχαρνές. Οι τοπικές γιορτές ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς, εκφράζοντας την καλλιτεχνική και θρησκευτική έκφραση των δήμων, όχι ως αποκομμένων κοινοτήτων, αλλά ως οργανικών υποδιαίρέσεων της πόλης. Οι παραστάσεις χρειάζονταν την υποστήριξη των χορηγών. Τα αποδεικτικά στοιχεία που μαρτυρούν την οργάνωση χορηγίας στους δήμους είναι πενιχρά, αλλά μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο δήμαρχος που ήταν ο επικεφαλής της διοίκησης σε κάθε δήμο ήταν υπεύθυνος για αυτή την οργάνωση (βλ. για παράδειγμα IG I³ 254 σε συνδυασμό με Μακρή 2004, 132–140). Ο χορηγός σε μια τοπική γιορτή ενεργούσε πρωτίστως ως «άνθρωπος του δήμου» (δηλ. ήταν μέλος του δήμου όπου γεννήθηκε και υπερήφανος για αυτήν την καταγωγή του) και αντίστροφα, οι δήμοι είχαν κάθε λόγο να ενθαρρύνουν τα μεμονωμένα μέλη τους να προσφέρουν πρόθυμα και γενναιόδωρα σε αυτούς τους κοινούς σκοπούς, με άλλα λόγια να γίνουν χορηγοί για τις παραστάσεις που ανέβαιναν στις τοπικές γιορτές, συγκεκριμένα στα Κατ' Αγρούς Διόνυσια.

Ένα παράδειγμα δημοτικού ψηφίσματος που δείχνει τις αξίες ενός δήμου αναφορικά με τις χορηγίες για παραστάσεις προέρχεται από τον δήμο της Αιξωνής το 313/12 π.Χ. κατά τη θητεία του άρχοντα Θεόφραστου (Whitehead 1986, 235–252· για την επιβεβαίωση της ημερομηνίας της επιγραφής με το όνομα αυτού του άρχοντα, του τελευταίου με αυτό το όνομα, βλ. Tracy 1995, 39 σημ. 16, 73, σημ. 7). Το ψήφισμα καταγράφεται σε πέτρινη στήλη και σήμερα βρίσκεται στο Επιγραφικό Μουσείο της Αθήνας (EM 13262 = Lawton 1995, 49, 148 αριθ. 154, Pl. 81· SEG 36.186: βλ. Εικόνα 3.2). Στο ψήφισμα αυτό, δυο άντρες, ο Αυτέας ο γιος του Αυτοκλή και ο Φιλοξενίδης ο γιος του Φιλίππου τιμούνται από τους δημότες της Αιξωνής γιατί εκτέλεσαν με επιτυχία (καλῶς) και με αίσθημα φιλοτιμίας (φιλοτίμως) τα χορηγικά τους καθήκοντα. Το επίρρημα φιλοτίμως αντικατοπτρίζει μια ιδιαίτερη κοινωνική αξία της αρχαίας Αθήνας και της αρχαίας Ελλάδας γενικότερα, όταν ορισμένες πράξεις, υποκινούμενες από «αγάπη για την τιμή» εκτελούνταν με την προσδοκία η κοινότητα να τιμήσει τα πρόσωπα που τις είχαν εκτελέσει.

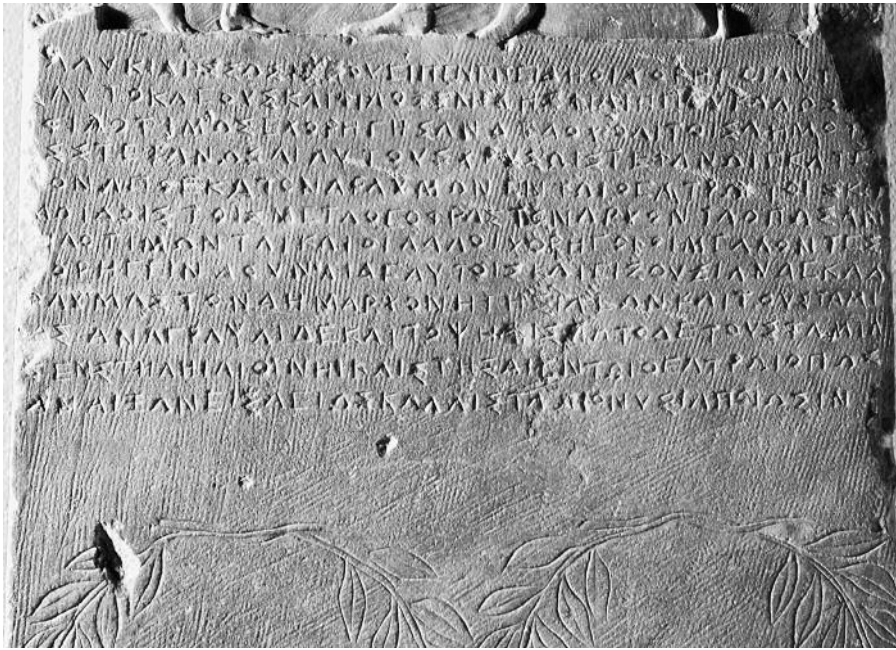
Οι βασικοί όροι του διατάγματος είναι οι εξής: οι δύο χορηγοί από την Αιξωνή βραβεύτηκαν ο καθένας με ένα χρυσό στεφάνι αξίας 100 δραχμών· η δημόσια απονομή των στεφάνων θα πραγματοποιούνταν στο θέατρο όπου θα γίνονταν οι κωμικοί αγώνες (βλ. εικόνα 3.3) και θα λειτουργούσε ως έμπνευση για τους άλλους που θα γίνονταν χορηγοί στο μέλλον ώστε

ΕΙΚΟΝΑ 3.2 EM 13262 (SEG 36.187). Αετωματική στήλη με ανάγλυφη παράσταση που απεικονίζει τον Διόνυσο με έναν σάτυρο και από πάνω πέντε κωμικές μάσκες· από κάτω βρίσκεται το κείμενο του ψηφίσματος από τον δήμο Αιξωνής (313/12 π.Χ.) και κάτω από το κείμενο εικονίζονται δύο στεφάνια. Ευγενική προσφορά του Επιγραφικού Μουσείου της Αθήνας, φωτογραφία Β. Σταματόπουλου.

να έχουν ως κίνητρο την αγάπη για την τιμή (ὅπως ἂν [φ]ιλοτιμῶνται καὶ οἱ ἄλλοι χορηγοὶ οἱ μέλλοντες [χ]ορηγεῖν)· ο δήμαρχος και οι ταμίες θα πρόσφεραν στους τιμώμενους δέκα δραχμές για την εκτέλεση μιας θυσίας· και οι ταμίες θα ανέγραφαν το ψήφισμα σε μια πέτρινη στήλη και θα την τοποθετούσαν στο θέατρο ώστε οι Αιξωνείς να μπορούν να γιορτάσουν τα Διόνυσια με τον καλύτερο δυνατό τρόπο (στήσαι τὴν στήλην) ἐν τῷ θεάτρῳ ὅπως ἂν Αἰξωνεῖς ἀεὶ ὡς κάλλιστα Διόνυσια ποιῶσιν). Είναι επομένως βέβαιο ότι ο δήμος της Αιξωνής είχε δικό του θέατρο και ότι κωμικές παραστάσεις γίνονταν σε τοπικό επίπεδο. Είναι σημαντικό ότι το επάνω μέρος της στήλης έχει αέτωμα με ανάγλυφη παράσταση διακοσμημένη με πέντε κωμικές μάσκες, που αντιπροσωπεύουν την κωμωδία του ύστερου 4ου αι.

Αρκετά επιγραφικά μνημεία εκτός από στήλες σχετίζονται με τις κωμικές παραστάσεις στα Κατ' Αγρούς Διόνυσια. Από τα αφιερώματα των νικηφόρων χορηγών δύο θα παρουσιαστούν εν συντομία. Το

ΕΙΚΟΝΑ 3.3 Λεπτομέρεια του EM 13262 που δείχνει το κείμενο του ψηφίσματος. Από την 4η έως την αρχή της 6ης σειράς δηλώνεται ότι θα γίνει η δημόσια απονομή στεφάνων στο θέατρο κατά τη διάρκεια των κωμικών αγώνων: στεφανώσαι αὐτοὺς χρυσῶι στεφάνωι ἑκάτε-/[ρ]ον ἀπὸ ἑκατὸν δραχμῶν ἐν τῶι θεάτρῳ τοῖς κω-/[μω]ιδῶις. Ευγενική προσφορά του Επιγραφικῆς Μουσείου της Αθήνας, φωτογραφία Ζ. Χρόνη.

πρώτο αξίζει να αναφερθεί εδώ, όχι μόνο γιατί ανήκει στον 5ο αι. π.Χ. (μια περίοδο για την οποία έχουμε λιγότερα επιγραφικά τεκμήρια από ό,τι για τον 4ο), αλλά επίσης γιατί αναφέρεται σε αυτό ο Αριστοφάνης (βλ. Εικόνα 3.4). Πρόκειται για χορηγικό αφιέρωμα από την Ελευσίνα (IG I³ 970· Παπαγγελή 2004, 308–309, αριθ. 185· Clinton, *Eleusis*, τόμ. ΙΑ 2005, 70–71, αριθ. 53, τόμ. ΙΒ, Εικόνα 25, και τόμ. ΙΙ 2008, 82–3), το οποίο αφιερώθηκε από δύο άντρες που νίκησαν ως χορηγοί στην κωμωδία με ποιητή τον Αριστοφάνη (στ. 1–3). Καταγράφεται επίσης μία νίκη στην τραγωδία με ποιητή τον Σοφοκλή (στ. 4–5, «άλλη μια νίκη, για τραγωδία»)· αυτή η νίκη μπορεί να αφορά μεταγενέστερο έτος (αυτή την άποψη εκφράζει ο Clinton 2008, 83, με παραπομπές σε βασικά σημεία του DFA² 47–48, 87 σημ. 3 και Capps 1943). Ο Σοφοκλής που αναφέρεται εδώ πιθανόν να είναι ο εγγονός του μεγάλου τραγωδού.

Η επιγραφή του αφιερώματος αποδεικνύει πως σπουδαίοι ποιητές όπως ο Αριστοφάνης και ο Σοφοκλής (ο παππούς ή ο εγγονός) συμμετείχαν στα Κατ' Αγρούς Διονύσια ήδη από νωρίς και ότι τα Κατ' Αγρούς Διονύσια ήταν ένας ακμάζων θεσμός· έτσι:

Ο Γνάθης ο γιος του Τιμοκλήδη και ο Αναξανδρίδης
ο γιος του Τιμαγόρα
ήταν χορηγοί στον αγώνα κωμωδίας με τον Αριστοφάνη ως διδάσκαλο
και [οι ίδιοι δυο άντρες] κέρδισαν μια δεύτερη νίκη
σε τραγικό αγώνα
με τον Σοφοκλή ως διδάσκαλο.

Εδώ, ανέλαβαν τη χορηγία περισσότεροι από έναν. Αυτή η από κοινού χορηγία, γνωστή ως *συγχορηγία*, δεν ήταν ασυνήθιστη σε τοπικούς αγώνες· δύο ή ακό-

ΕΙΚΟΝΑ 3.4 Χορηγικό αφιέρωμα του Γνάθης, γιου του Τιμοκλήδη και του Αναξανδρίδη, γιου του Τιμαγόρα, από την Ελευσίνα, που νίκησαν μαζί σε δυο διαφορετικές περιστάσεις στους κωμικούς και δραματικούς αγώνες στα Διονύσια της Ελευσίνας. Τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. (IG I³ 970, E 946 και E 254· Παπαγγελή ΑΓΩΝ 2004, 308–309, αριθ. 185· Clinton *Eleusis* τόμ. ΙΑ 2005: 70–71, αριθ. 53, τόμ. ΙΒ, Εικόνα 25 και Τόμ. ΙΙ 2008, 82–83). Καταγράφονται η νίκη στον κωμικό αγώνα (στ. 2) και το όνομα του Αριστοφάνη (στ. 3). Το αρχαίο κείμενο γράφει: [Γ]νάθης Τιμοκ[λήδ]ος, [Α]ναξανδρίδης Τιμα[γόρ]ο/ χορηγόντες κωμωιδῶις ἐνίκων/ Αριστοφάνης ἐ[δ]ίδασκεν./ ἑτέρα νίκη τραγωιδῶις/ Σοφοκλῆς ἐδίδασκεν. Ευγενική παραχώρηση του Αρχαιολογικῆς Μουσείου της Ελευσίνας, 3η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικῶν Αρχαιοτήτων.